

**Εξελίξεις στις διδακτορικές σπουδές στον ευρωπαϊκό χώρο ανώτατης
εκπαίδευσης: συνθετική μελέτη και ανάλυση των εκθέσεων της μονάδας της EUA
« Council for doctoral education » (EUA-CDE)**

Ευαγγελία Λαζανά

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια MaHep

Abstract

The aim of this study is to present the progress of doctoral studies in the European Higher Education Area, as it was recorded by the EUA-CDE unit. Since 2005 when the Salzburg Principles were established there has been major progress in research training where the development of Doctoral Schools was the most important. Their main objective was to enhance the quality of doctoral programs within a well-defined framework where appropriate funding is ensured along with the connection to the employment market. Universities are becoming more aware as far as doctoral training is concerned. Moreover, doctoral candidates are now incorporated in the wider framework of university studies, while courses for their preparation are also offered. The contribution of EUA-CDE is highlighted since through its seminars, workshops and projects it has promoted the working dialogue between Higher Education Institutes not only for achieving the implementation of the Salzburg Principles but also for taking them forward. The result of this procedure was the improvement of doctoral studies. However, it is vital that the reforms in doctoral studies should be extended to sectors such as research ethics, and digital media, which have boosted open access to information and to international collaboration in research.

Keywords

Doctoral studies, EUA-CDE, EHEA, Salzburg Principles.

Περίληψη¹

Οι εξελίξεις στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης όπως καταγράφηκαν από τη μονάδα EUA-CDE αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Από το 2005, οπότε και καθορίστηκαν οι αρχές του Σάλτσμπουργκ, οι εξελίξεις είναι ραγδαίες με την ανάπτυξη Σχολών Διδακτορικών Σπουδών να είναι η πιο

---

¹ Η εργασία αυτή έγινε υπό την επίβλεψη του καθηγητή Αγγελου Καβασακάλη.

σημαντική. Σκοπός τους είναι η διασφάλιση της ποιότητας των διδακτορικών προγραμμάτων τα οποία θα πραγματοποιούνται σε ένα σαφώς καθορισμένο και διεθνώς αναγνωρισμένο πλαίσιο κανόνων και υποχρεώσεων, ενώ πλεονεκτήματα αποτελούν η οικονομική ενίσχυση του υποψήφιου διδάκτορα και η σύνδεση των διδακτορικών σπουδών με την αγορά εργασίας. Τα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα δείχνουν πλέον μεγαλύτερη υπευθυνότητα σε θέματα διδακτορικής εκπαίδευσης. Δημιουργήθηκαν οργανωτικές δομές, όπου οι υποψήφιοι διδάκτορες ενσωματώθηκαν στο ευρύτερο πλαίσιο του Ιδρύματος, ενώ διδάσκονται και μαθήματα για την προετοιμασία των υποψήφιων διδασκόντων. Η συνεισφορά της EUA-CDE είναι σημαντική, στο βαθμό που μέσα από σεμινάρια, εργαστήρια και project που αυτή έχει εκπονήσει έφερε σε επαφή τα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα και πέτυχε την εφαρμογή των αρχών του Σάλτσμπουργκ, προωθώντας την αναβάθμιση των διδακτορικών σπουδών στον E.X.A.E. Η αναμόρφωση των διδακτορικών σπουδών είναι απαραίτητο να συνεχιστεί και να επεκταθεί σε τομείς ενδιαφέροντος, όπως η ηθική στην έρευνα, τα ψηφιακά μέσα που έδωσαν ώθηση στην ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφορία και η διεθνοποίηση της έρευνας.

Λέξεις-κλειδιά

Διδακτορικές σπουδές, EUA-CDE, E.X.A.E., Αρχές του Σάλτσμπουργκ.

Εισαγωγή

Στη σημερινή εποχή η σημασία της εκπαίδευσης είναι αναγνωρισμένη, μιας και αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους πυλώνες ανάπτυξης και ολοκλήρωσης του ανθρώπου. Ειδικότερα η ανώτατη εκπαίδευση με τους δεσμούς της, με την έρευνα και την καινοτομία, διαδραματίζει σημαντικότατο ρόλο στην ατομική και κοινωνική πρόοδο, καθώς και στην παροχή ανθρώπινου δυναμικού υψηλής εξειδίκευσης, προκειμένου η Ευρώπη να δημιουργήσει θέσεις εργασίας, οικονομική ανάπτυξη και ευημερία (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2011: 3). Η σημασία της επιστημονικής έρευνας για μια κοινωνία είναι αυτονόητη, αφού μέσω αυτής επεκτείνονται τα όρια της γνώσης. Η σύμπραξη βασικής και εφαρμοσμένης έρευνας είναι αναγκαία για την ανάπτυξη της καινοτομίας. Ο ρόλος των Πανεπιστημίων στην δημιουργία καινοτομίας είναι ζωτικής σημασίας². Οι καινοτομίες που οδηγούν σε τεχνολογική ανάπτυξη, έχουν ιδιαίτερη σημασία, καθότι οι τεχνολογικά ανεπτυγμένες χώρες έχουν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, έναντι των χωρών που δεν αξιοποιούν επαρκώς τις νέες τεχνολογίες. Η εφαρμοσμένη έρευνα, η τεχνολογική ανάπτυξη και η καινοτομία είναι παράγοντες εξέλιξης και ευημερίας και συμβάλλουν στη βελτίωση της ποιότητας ζωής του πολίτη,

---

² Έρευνα πραγματοποιείται και μάλιστα αρκετά σημαντική και εκτός Πανεπιστημίων, σε διάφορους ερευνητικούς φορείς. Ενδεικτικά αναφέρουμε διάφορα Ινστιτούτα όπως το Max Plank ή το CERN στο εξωτερικό, αλλά και το Παστέρ, ο Δημόκριτος και το ΕΛΚΕΘΕ στην Ελλάδα.

μέσω της επίλυσης αρκετών προβλημάτων της σύγχρονης κοινωνίας και της βελτίωσης των προσφερόμενων υπηρεσιών. Οι επενδύσεις στην έρευνα και στην τεχνολογική ανάπτυξη συμβάλλουν τόσο στην τόνωση της απασχόλησης, όσο και στην αναβάθμιση και εξειδίκευση του ανθρώπινου δυναμικού, αλλά και στη διοχέτευσή του στην παραγωγική εργασία. Η διδακτορική εκπαίδευση αποτελεί κεντρικό στοιχείο στην αποστολή των πανεπιστημίων, καθότι παράγει για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την κοινωνία ερευνητές ικανούς να παράγουν πρωτότυπη γνώση, καθώς και ένα περιβάλλον με κριτική σκέψη σε αυτή (EUA-CDE, 2016: 3).

Τα πανεπιστήμια καλό θα ήταν να αποκτήσουν ένα ολοκληρωμένο όραμα για την παροχή της διδακτορικής εκπαίδευσης, το ρόλο της και την διεθνή προοπτική της, γιατί θα τους επιτρέψει να ανταποκριθούν στις νέες προκλήσεις που προκύπτουν στον τομέα της μόρφωσης και να αξιοποιήσουν το πλήρες δυναμικό τους στον τομέα της διδακτορικής έρευνας.

Το ζήτημα της διδακτορικής εκπαίδευσης έχει αποκτήσει πολύ μεγάλη σημασία τα τελευταία χρόνια. Η διδακτορική έρευνα παράγει γνώση, σημαντική για την στήριξη μιας διαδικασίας συνεχούς καινοτομίας και την ανάπτυξη μιας ανεπτυγμένης κοινωνίας δημιουργώντας πολίτες, οι οποίοι είναι καλά εκπαιδευμένοι και μπορούν να προσαρμοστούν στο ευμετάβλητο περιβάλλον, έτσι ώστε να συνεισφέρουν στο κοινό καλό. Μεγάλες μεταβολές στην κοινωνία όπως η κλιματική αλλαγή και η υγεία, απαιτούν πολύπλοκες λύσεις βασισμένες σε υψηλού επιπέδου έρευνα, η οποία μπορεί να γίνει από τις νέες γενιές ερευνητών (European Commission, 2011: 1).

Η επένδυση στην έρευνα θεωρείται παγκοσμίως ο πυρήνας ανάπτυξης της οικονομίας της γνώσης η οποία ανταποκρίνεται στις κοινωνικές και οικονομικές προκλήσεις. Οι διευρυσμένοι πανεπιστημιακοί τομείς έχουν ανάγκη την διδακτορική εκπαίδευση για να παράγουν έρευνα και διδακτικό προσωπικό. Για τα πανεπιστήμια η διεθνοποίηση του ερευνητικού περιβάλλοντος, η συνεργασία μεταξύ των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων και ο διάλογος με τομείς εκτός πανεπιστημίου αποτελούν πολύ σημαντικές τάσεις.

Μια σημαντική προτεραιότητα της Ένωσης Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων (EUA) αποτελεί η προώθηση στενότερων δεσμών μεταξύ του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (EXAE) και του Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας (EXE), προκειμένου να

ενισχυθούν οι ερευνητικές δυνατότητες στον ευρωπαϊκό χώρο (EUA Publications, 2007: 6). Η προτεραιότητα αυτή μεταφράζεται σε δράσεις, οι οποίες εστιάζονται στην εφαρμογή διδακτορικών προγραμμάτων και ερευνών. Η ολοένα και αυξανόμενη συνειδητοποίηση της σημασίας που έχει για την Ευρώπη η αύξηση του ερευνητικού δυναμικού της, καθώς και η σημαντική προβολή του ρόλου των πανεπιστημίων που παρέχουν διδακτορικά προγράμματα κατάλληλα για τους νέους ερευνητές, οι οποίοι εκπαιδεύονται από και μέσω της έρευνας, επισημαίνει το σημαντικό ρόλο των διδακτορικών προγραμμάτων στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η καταγραφή και ανάλυση των εξελίξεων στις διδακτορικές σπουδές στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης (EXAE) μέσα από την ανάλυση των δράσεων της μονάδας EUA Council for Doctoral Education (EUA-CDE). Εν συνεχεία θα παρουσιαστεί η υπάρχουσα κριτική στις εξελίξεις αυτές, μέσα από την διαθέσιμη βιβλιογραφία, ενώ παράλληλα θα γίνει κριτική και από τη δική μας οπτική, με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων, αναφορικά με τις εξελίξεις στον τρίτο κύκλο σπουδών στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης.

1. Εξελίξεις στις διδακτορικές σπουδές στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης

Οι διδακτορικές σπουδές στα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια έχουν μακρά παράδοση. Ωστόσο μέχρι την δεκαετία του 1990 υπήρχε μεγάλη διαφοροποίηση στο θέμα αυτό σε ευρωπαϊκό επίπεδο³. Η αρχή πραγματοποιήθηκε το 1998 με την Διακήρυξη της Σορβόνης, στην οποία, μεταξύ άλλων, σχεδιάστηκε ένα κοινό για όλους σύστημα πτυχίων, το οποίο όμως δεν διαχώριζε σε εκείνη την 1^η Διακήρυξη τις μεταπτυχιακές από τις διδακτορικές σπουδές (Sorbonne Joint Declaration, 1998: 2). Το 1999 ξεκινά η

---

³ Σε κάποιες χώρες, οι διδακτορικές σπουδές θεωρούνται "προέκταση" των υπολοίπων σπουδών ενώ σε άλλες, όπως η Γερμανία ή η Σουηδία, η απόκτηση διδακτορικού έχει ως προϋπόθεση το να είναι κάποιος κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, ενώ παράλληλα οι διδακτορικές σπουδές είναι ο πρόδρομος της ακαδημαϊκής ή ερευνητικής καριέρας (Bao *et al*, 2016: 3).

Διαδικασία της Μπολόνια η οποία «αποτελέσει τη βάση για την περαιτέρω εξέλιξη στα θέματα της Ανώτατης Εκπαίδευσης» (Bologna Declaration, 1999)⁴.

Οι αρμόδιοι Υπουργοί ευρωπαϊκών χωρών (εντός και εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης), συναντώνται αρχικά κάθε δύο χρόνια με σκοπό να αποτιμηθεί η πρόοδος στα θέματα της Ανώτατης Εκπαίδευσης. Έτσι πραγματοποιούνται τα Συμβούλια στην Πράγα (Bologna Process, 2001) και στο Βερολίνο (Bologna Process, 2003), όπου αποφασίζεται να συμπεριληφθούν τα διδακτορικά στον τρίτο κύκλο σπουδών, ως αποτέλεσμα της γενικής παραδοχής ότι η έρευνα και η καινοτομία αποτελούν σημαντική προτεραιότητα για την Ευρώπη (Bologna Seminar, 2005a). Παράλληλα στη Διακήρυξη του Γκρατς⁵ αποφασίζεται ότι πρέπει να ενισχυθεί η κινητικότητα στα διδακτορικά προγράμματα (Graz Declaration, 2003: 9).

Το 2003 ξεκινά το πρώτο πρόγραμμα της EUA με τίτλο “Doctoral Programmes for the European Knowledge Society”. Με το πρόγραμμα αυτό ξεκίνησε ο διάλογος για την αναμόρφωση των διδακτορικών προγραμμάτων (EUA Publications, 2007: 8, EUA Annual Report, 2004: 13, 58). Τον Οκτώβριο του 2004 πραγματοποιήθηκε στο Maastricht Συνέδριο της EUA με τίτλο “Research Training as a Key to a Europe of Knowledge”, στο οποίο έγινε η αρχή για τις συζητήσεις στα θέματα των διδακτορικών σπουδών στην Ευρώπη με αφορμή τα προκαταρκτικά αποτελέσματα του Doctoral Programmes Project (EUA Publications, 2005a: 32). Επιπλέον το 2004 η EUA ξεκίνησε

---

⁴ Η διαδικασία της Μπολόνια, που εγκαινιάστηκε με την διακήρυξη της Μπολόνια (1999) έχει ως στόχο την εισαγωγή ενός συγκρίσιμου, συμβατού και συνεκτικού συστήματος για την ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω διαδικασία, αποσκοπεί στην εισαγωγή ενός συστήματος ακαδημαϊκών τίτλων, που είναι εύκολα αναγνωρίσιμοι και συγκρίσιμοι, στην προώθηση της κινητικότητας των σπουδαστών, των διδασκόντων και των ερευνητών και στην εξασφάλιση υψηλής ποιότητας μάθησης και διδασκαλίας. Τα βασικά σημεία, στα οποία επικεντρώνεται η διαδικασία, περιλαμβάνουν τη Διά Βίου Μάθηση, την απασχολησιμότητα, τη χρηματοδότηση, την διάρθρωση των τίτλων σπουδών, το διεθνές άνοιγμα, τη συλλογή δεδομένων και την εξασφάλιση ποιότητας. Πρωταρχικός στόχος κατά τα πρώτα δέκα έτη της διαδικασίας ήταν η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (EXAE), ο οποίος εγκαινιάστηκε το 2010 με τη διακήρυξη της Βουδαπέστης-Βιέννης. Η διαδικασία εφαρμόζεται, επί του παρόντος, σε σαράντα οκτώ χώρες, οι οποίες, σε συνεργασία με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, απαρτίζουν τα μέλη της διαδικασίας της Μπολόνια. Η διαδικασία δεν επιβάλλεται σε εθνικές κυβερνήσεις ή πανεπιστήμια. Αντιθέτως, είναι μια διακυβερνητική, εκούσια δέσμευση κάθε υπογράφουσας χώρας να μεταρρυθμίσει το εκπαιδευτικό της σύστημα (The Bologna Process: Setting up the European Higher Education Area, Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV%3Ac11088>).

⁵ Το Συνέδριο της EUA, που πραγματοποιήθηκε από τις 29-31 Μαΐου 2003, στο Γκρατς ήταν άλλο ένα βήμα προς την υλοποίηση των στόχων της Διακήρυξης της Μπολόνια. Τα συμπεράσματα του Γκρατς υποβλήθηκαν στη συνάντηση των ευρωπαϊκών Υπουργών Παιδείας, με στόχο να επηρεάσουν την ανακοίνωσή τους στο Βερολίνο, το Σεπτέμβριο του 2003.

το πρόγραμμα με τίτλο “Socrates funded Doctoral Programmes Project”, με σκοπό την ανάλυση των σημαντικότερων παραγόντων που σχετίζονται με την δομή και την οργάνωση των διδακτορικών προγραμμάτων (Bologna Seminar, 2005a: 1). Τον Μάρτιο του 2005, η EUA διοργανώνει στην Γλασκόβη το Συνέδριο με τίτλο “Glasgow Third Convention on Higher Education” με πάνω από εξακόσιους αντιπροσώπους Πανεπιστημίων, με σκοπό την προετοιμασία για την επόμενη σύνοδο των αρμόδιων Υπουργών (EUA Publications, 2005: 33).

Σημαντικό σταθμό για την εξέλιξη των διδακτορικών σπουδών αποτέλεσε το “Bologna Seminar” που διοργανώθηκε το 2005 στο Σάλτσμπουργκ από τα αρμόδια Υπουργεία τόσο της Αυστρίας και της Γερμανίας, όσο κι από την EUA, προκειμένου να εκτιμηθούν οι ανάγκες στις διδακτορικές σπουδές και να προταθούν λύσεις για την περίοδο 2005-2007⁶. Από το Σεμινάριο αυτό προέκυψαν οι δέκα βασικές αρχές που διέπουν τον τρίτο κύκλο σπουδών και πάνω στις οποίες θα «χτιζόταν» ουσιαστικά το μέλλον των διδακτορικών σπουδών στην Ευρώπη (Bologna Seminar, 2005b: 2-9).

Στην υπουργική συνάντηση στο Bergen, το Μάιο του 2005, στο τελικό ανακοινωθέν, επιβεβαιώθηκε η προσήλωση στις Αρχές του Σάλτσμπουργκ I (Bologna Process, 2005: 4), οι οποίες αναφέρονται στη συνέχεια:

Οι Αρχές του Σάλτσμπουργκ I

- 1. Το βασικό στοιχείο των διδακτορικών σπουδών είναι η προαγωγή της γνώσης μέσω της αμιγούς έρευνας. Παράλληλα, αναγνωρίζεται ότι οι διδακτορικές σπουδές πρέπει να καλύπτουν τις ανάγκες μιας διευρυμένης -συγκριτικά με τον ακαδημαϊκό χώρο- αγοράς εργασίας.*
- 2. Ενσωμάτωση σε θεσμικές στρατηγικές και πολιτικές: τα πανεπιστήμια, πρέπει να αναλάβουν την ευθύνη και να εξασφαλίσουν ότι τα διδακτορικά προγράμματα και η εκπαίδευση στην έρευνα που προσφέρουν έχουν σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταποκρίνονται στις νέες προκλήσεις και να παρέχουν κατάλληλες ευκαιρίες για επαγγελματική αποκατάσταση.*

---

⁶ Στο συγκεκριμένο Σεμινάριο συντάχθηκε το βασικό έγγραφο με τις Αρχές του Σάλτσμπουργκ, οι οποίες αποτέλεσαν τη βάση για την ανώτατη εκπαίδευση στον ευρωπαϊκό χώρο (Bologna Seminar, 2005b: 2-9).

3. *Η σημασία της ποικιλομορφίας:* η μεγάλη ποικιλία στα διδακτορικά προγράμματα στην Ευρώπη -συμπεριλαμβανομένων των συνδυαστικών προγραμμάτων- είναι μια σημαντική ιδιότητα, η οποία πρέπει να υποστηρίζεται από ποιότητα και καλές πρακτικές.
4. *Οι υποψήφιοι διδάκτορες, ως νέοι ερευνητές, θα πρέπει να αναγνωρίζονται ως επαγγελματίες με ανάλογα δικαιώματα, οι οποίοι συμβάλλουν σημαντικά στην παραγωγή γνώσης.*
5. *Ο σημαντικός ρόλος της σωστής καθοδήγησης και κρίσης:* για κάθε υποψήφιο διδάκτορα, η καθοδήγηση και κρίση θα πρέπει να βασίζεται σε ένα διαφανές συμβατικό πλαίσιο καταμερισμού των ευθυνών μεταξύ του ίδιου του υποψήφιου, του επιβλέποντα του και του Πανεπιστημίου ή και άλλων εμπλεκόμενων εταιρών.
6. *Πετυχαίνοντας κρίσιμη μάζα:* Τα διδακτορικά προγράμματα θα πρέπει να επιδιώκουν να κατακτούν την κρίσιμη μάζα και θα πρέπει να υιοθετούν διαφορετικούς τύπους καινοτόμων πρακτικών, οι οποίες εισάγονται από διάφορα πανεπιστήμια της Ευρώπης, λαμβάνοντας πάντα υπόψη ότι σε διαφορετικό πλαίσιο μπορούν να εφαρμοστούν διαφορετικές μέθοδοι ειδικά σε ό,τι αφορά τις μεγαλύτερες και μικρότερες ευρωπαϊκές χώρες.
7. *Διάρκεια των διδακτορικών σπουδών:* τα διδακτορικά προγράμματα θα έπρεπε να έχουν καθορισμένη και κατάλληλη διάρκεια, κατά κανόνα τρία έως τέσσερα χρόνια πλήρους απασχόλησης.
8. *Προώθηση της καινοτομίας έτσι ώστε τα πανεπιστήμια να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της διεπιστημονικής εκπαίδευσης και των μεταβιβάσιμων δεξιοτήτων.*
9. *Αύξηση της κινητικότητας:* Τα διδακτορικά προγράμματα θα πρέπει να επιδιώκουν να παρέχουν τόσο γεωγραφική, όσο και διεπιστημονική/διατμηματική συνεργασία στο πλαίσιο ενός ολοκληρωμένου πλαισίου συνεργασίας μεταξύ πανεπιστημίων και άλλων συνεργατών.
10. *Διασφάλιση ικανής χρηματοδότησης:* η δημιουργία ποιοτικών διδακτορικών προγραμμάτων και η επιτυχής ολοκλήρωσή τους από τους υποψήφιους

διδάκτορες απαιτεί κατάλληλη και βιώσιμη χρηματοδότηση (Bologna Seminar, 2005b: 2-9).

Το χρονικό διάστημα από το 2002 έως το 2006 πραγματοποιήθηκε το «Quality Culture Project», με κύριο στόχο την αναγνώριση του τρόπου με τον οποίο οι φορείς μπορούν να ενσωματώσουν τη φιλοσοφία ποιότητας στις σπουδές. Το πρόγραμμα αυτό πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την EUA με μια σειρά από δραστηριότητες και είχε σημαντικό αντίκτυπο στις συζητήσεις που αφορούσαν στην Διαδικασία της Μπολόνια (EUA Publications, 2006: 6). Τα στοιχεία αυτά χρησιμοποιήθηκαν τον Δεκέμβριο του 2006 στο «Bologna and Doctoral Programme Seminar», στο οποίο τονίστηκε ο κρίσιμος ρόλος των διδακτορικών προγραμμάτων στην προώθηση της ποιότητας (quality enhancement) και συγκεντρώθηκαν πληροφορίες για την χρηματοδότηση των διδακτορικών προγραμμάτων (EUA Annual Report, 2006: 5, 33-34).

Στη συνάντηση των αρμόδιων Υπουργών που πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο τον Μάιο του 2007 τονίστηκε ότι η πραγματική έρευνα πρέπει να παραμείνει ο βασικός σκοπός των διδακτορικών προγραμμάτων. Ακολούθως η EUA καθιερώνει ένα γενικό πλάνο για την ανάπτυξη, τη συνεργασία και την ανταλλαγή καλών πρακτικών μεταξύ διδακτορικών προγραμμάτων στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Παράλληλα σημαντική πρόοδος καταγράφεται στο θέμα της χρηματοδότησης των διδακτορικών προγραμμάτων αναγνωρίζοντας το γεγονός ότι το μέλλον ενός υποψήφιου διδάκτορα, ως μελλοντικού ερευνητή, αποφασίζεται ουσιαστικά στο στάδιο απόκτησης του διδακτορικού διπλώματος (EUA Annual Report, 2007: 42).

Παράλληλα, το 2007, τίθενται οι βάσεις για την ίδρυση της μονάδας European University Association Council for Doctoral Education (EUA-CDE), η οποία δημιουργείται το 2008, εξαιτίας της ανάγκης για στοχευμένες ενέργειες για τα διδακτορικά προγράμματα (EUA Annual Report, 2008: 5, 17). Η μονάδα EUA-CDE έχει ως κύρια ασχολία την ανάπτυξη και τη βελτίωση της διδακτορικής εκπαίδευσης στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, επιδιώκοντας να ανταποκριθεί σε μια αυξημένη ζήτηση από τα μέλη και τους ηγέτες των ιδρυμάτων, προκειμένου να υποστηριχθεί τόσο η

ανάπτυξη και η επαγγελματική εξέλιξη στη διδακτορική εκπαίδευση, όσο και η κατάρτιση στον τομέα της έρευνας⁷.

Τα πρώτα συνέδρια της EUA-CDE πραγματοποιήθηκαν αρχικά τον Ιούνιο του 2008 και μετέπειτα τον Ιανουάριο του 2009, με στόχο την αναγνώριση προτεραιοτήτων για τα διδακτορικά προγράμματα και τη βελτίωση της επίβλεψης σε αυτά. Οι εξελίξεις αυτές περιγράφονται με λεπτομέρεια σε επόμενη ενότητα. Ωστόσο αναφέρονται ακόμα ορισμένα σημεία σταθμοί για την ανώτατη εκπαίδευση που συνδέονται στενά με την εξέλιξη των διδακτορικών σπουδών και προέρχονται από άλλους φορείς της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το 2010, δημοσιοποιούνται οι συστάσεις του Σάλτσμπουργκ II, οι οποίες επιβεβαιώνουν και εμπλουτίζουν τα δέκα σημεία κλειδιά, που προέκυψαν από το Σάλτσμπουργκ I και αναγνωρίζονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως η πιο αξιόπιστη συλλογή κανόνων για τα διδακτορικά προγράμματα. Παράλληλα, κι άλλες επιτροπές ασχολούνται με τα θέματα των διδακτορικών σπουδών (European Commission, 2011: 4)

Μετά την υιοθέτηση των αρχών του Σάλτσμπουργκ II, η EUA-CDE προχωρά το 2011 στην εφαρμογή τους μέσω δράσεων που προωθούν τον διάλογο και την ανταλλαγή καλών πρακτικών μεταξύ Πανεπιστημίων, όπως για παράδειγμα το σεμινάριο στην Ουγγαρία, όπου τονίστηκε η σημασία της κινητικότητας των ερευνητών. Το 2011 πραγματοποιείται επίσης ένα ακόμα συνέδριο της EUA στην Μαδρίτη με τίτλο “Promoting Creativity: cultivating the research mindset”, με στόχο την αναγνώριση των δομών που μπορούν να αναπτύξουν τα Πανεπιστήμια, ώστε να διασφαλίσουν και να ενισχύσουν την πρόοδο, τη δημιουργικότητα και την καινοτομία στα διδακτορικά προγράμματα. Παράλληλα, διενεργούνται μια σειρά από προγράμματα που εστιάζουν στα διδακτορικά προγράμματα. Έτσι το 1st Strategic Global Forum on Doctoral Education με συνδιοργάνωση από την EUA-CDE, φέρνει σε επαφή εκπροσώπους από όλο τον κόσμο, με σκοπό να συζητηθούν οι εξελίξεις στις διδακτορικές σπουδές, δείχνοντας έτσι το παγκόσμιο ενδιαφέρον για την επένδυση πάνω στην έρευνα ως μέσο

---

⁷ Διαθέσιμα στις ιστοσελίδες: <http://www.eua-cde.org/doctoral-education.html>, <http://www.eua.be/Libraries/cde-website/eua-cde-leaflet.pdf?sfvrsn=0>, Ανακτήθηκε στις 17/07/2017.

ανάπτυξης οικονομιών βασισμένων στη γνώση που θα ανταποκρίνονται στις κοινωνικές και οικονομικές απαιτήσεις της εποχής (EUA Annual Report, 2011: 21, 22).

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η EUA-CDE, μέσα στα τέσσερα πρώτα χρόνια από τη δημιουργία της, έχει εξελιχθεί σε έναν βασικό φορέα που προάγει τις διδακτορικές σπουδές μέσω καλών πρακτικών. Περισσότερα από διακόσια ινστιτούτα είναι πλέον μέλη της. Κατά την διάρκεια του 2012 διοργανώνονται ακόμα μια σειρά από συνέδρια (Βουκουρέστι, Στοκχόλμη) στα οποία μελετούνται οι βασικές πολιτικές της EUA, διεθνοποίηση, χρηματοδότηση και διαχείριση της ποιότητας στις διδακτορικές σπουδές (EUA Annual Report, 2012: 13, 16, 17). Η EUA-CDE διοργανώνει επιπλέον κάθε χρόνο ένα θεματικό εργαστήριο⁸, καθώς και διάφορα συνέδρια⁹, τα οποία προάγουν τα διδακτορικά προγράμματα και εστιάζουν στα προβλήματα και τις προοπτικές.

Το 2016, ήταν μια χρονιά στην οποία η Ευρώπη είχε να αντιμετωπίσει σημαντικές πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές προκλήσεις στις οποίες η ανώτατη εκπαίδευση θα έπρεπε να προσαρμοστεί (π.χ. οικονομική κρίση, μεταναστευτικό πρόβλημα, νέες τεχνολογίες κλπ.). Η EUA-CDE έχει πλέον αναπτύξει την δυναμική της, μετρώντας διακόσια τριάντα οκτώ μέλη από τριάντα πέντε χώρες, αποτελώντας πια το μεγαλύτερο ευρωπαϊκό φορέα που ασχολείται ειδικά με τις διδακτορικές σπουδές. Το 2016, διοργανώθηκε το 9th Annual Workshop με τίτλο “Doctoral Supervision-practices and responsibilities” στην Ολλανδία, το οποίο εστίασε στη σχέση μεταξύ του επιβλέποντα και του υποψήφιου διδάκτορα και στην ενίσχυση των επιβλεπόντων από μέρους των φορέων. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους, η EUA-CDE δημοσίευσε το πολύ σημαντικό κείμενο με τίτλο "Taking Salzburg Forward-Implementation and New Challenges"

---

⁸ Το 2012, διοργανώθηκε στο Δουβλίνο και εξέτασε τη ξεχωριστή πορεία που θα μπορούσαν να έχουν οι υποψήφιοι διδάκτορες. Το 2013, διοργανώθηκε στη Βαρσοβία με τίτλο "6th EUA-CDE Annual Meeting: From Student to Researcher- are we on the right track?". Το εργαστήριο διοργανώθηκε την ίδια χρονιά στο Τορίνο της Ιταλίας, με στόχο να συζητηθεί η ανάγκη για διδακτορικά προγράμματα, τα οποία έχουν την δυνατότητα επέκτασης σε πολλούς τομείς έρευνας ταυτόχρονα (EUA Annual Report, 2013: 12).

⁹ Περιληπτικά αναφέρονται, το 2014, το εργαστήριο στην Τουρκία με τίτλο “Outcomes of Doctoral Education-Mindset, Research, Innovation” (EUA Annual Report, 2014:11), το 2015 το εργαστήριο στη Γαλλία με τίτλο “Regional Engagement and Doctoral Education”, οι συναντήσεις στην Ισπανία με τίτλο “Doctoral education-Thinking globally, acting locally” και στη Γερμανία με τίτλο “The Future of Doctoral Education-where do we go from here?”. Με αφορμή αυτή την τελευταία συνάντηση τα μέλη της EUA-CDE δημιούργησαν μια διαβούλευση με τίτλο “The Shape of Things to Come” (EUA Annual Report, 2015:13), αποτέλεσμα της οποίας ήταν η επέκταση και βελτίωση των πολύ σημαντικών «Αρχών και Συστάσεων του Σάλτσμπουργκ» (EUA-CDE, 2016:3).

(EUA-CDE, 2016). Το κείμενο αυτό δημιουργήθηκε μέσα από παρατηρήσεις σε περισσότερα από διακόσια πανεπιστήμια από τριάντα εννέα χώρες. Περιέχει οδηγίες για την προώθηση της στρατηγικής αναμόρφωσης των διδακτορικών προγραμμάτων, χρησιμοποιώντας το αρχικό κείμενο που δημιουργήθηκε στο Σάλτσμπουργκ Ι. Επιπλέον σκιαγραφεί τις καινούριες προκλήσεις που πρέπει να αντιμετωπιστούν από τα πανεπιστήμια στην Ευρώπη, όπως τα ψηφιακά αρχεία και η ελεύθερη πρόσβαση¹⁰.

Τον Ιούνιο του 2016, η EUA-CDE διοργάνωσε την 9^η Ετήσια Συνάντηση των μελών της στην Ισπανία, τη μεγαλύτερη συνάντηση στην ιστορία της από πλευράς συμμετοχών, με τίτλο "Doctoral Education: a dilemma of quality and quantity?". Η συνάντηση αυτή εστίασε στη σχέση μεταξύ του αριθμού των υποψήφιων διδασκτόρων και της ποιότητας της δουλειάς τους. Στις αρχές του 2017, για πρώτη φορά στην ιστορία της, η EUA-CDE δημοσίευσε μια ειδική έκδοση του περιοδικού της με τίτλο "On the Cutting Edge of Research: The Open Access Challenge", με ελεύθερη πρόσβαση για το κοινό. Η έκδοση αυτή παρουσιάστηκε στο 10th EUA-CDE workshop με τίτλο "Ethics and integrity in doctoral education and research training" το 2017 στην Πορτογαλία (EUA Annual Report, 2016: 8).

2. Συνθετική μελέτη και ανάλυση των Εκθέσεων της Μονάδας EUA Council for doctoral education (EUA-CDE)

2.1 Εισαγωγικά

Το 2003 στην συνάντηση του Βερολίνου προέκυψαν οι δέκα βασικές αρχές¹¹, που αποτέλεσαν τη βάση για τη μετέπειτα εξέλιξη των κανόνων που διέπουν μέχρι και σήμερα τα διδακτορικά προγράμματα στην Ευρώπη.

Τα επόμενα χρόνια και έχοντας πάντα ως βάση αυτές τις δέκα αρχές πραγματοποιήθηκε μια σειρά από δράσεις, οι οποίες επέτρεψαν την περαιτέρω μελέτη πάνω στα ειδικά θέματα-προτεραιότητες, που είχαν ήδη τεθεί και προέκυψαν σημαντικά αποτελέσματα.

---

¹⁰ Για τους σκοπούς αυτούς διοργανώθηκε το Διαδικτυακό Σεμινάριο με τίτλο: "The way forward for Doctoral Education".

¹¹ Οι Αρχές του Σάλτσμπουργκ Ι, στις οποίες έγινε αναφορά παραπάνω.

Ο όγκος όμως των πληροφοριών, καθώς και η σπουδαιότητα του θέματος δημιούργησε την ανάγκη για ένα εξειδικευμένο όργανο, το οποίο θα ασχολούνταν αποκλειστικά με τις διδακτορικές σπουδές. Έτσι δημιουργείται η EUA-CDE η οποία στη συνέχεια προώθησε και εξέλιξε τα θέματα που μέχρι τότε είχαν τονιστεί μέσω μεγάλων προγραμμάτων, όπως αυτό θα αναλυθεί στη συνέχεια.

2.2 Τί είναι το EUA Council for doctoral education (EUA-CDE);

Η μονάδα EUA Council for Doctoral Education (EUA-CDE)¹², ιδρύθηκε το 2008 και αποτελεί μια πρωτοβουλία της EUA ανταποκρινόμενη στο αυξημένο ενδιαφέρον για διδακτορική εκπαίδευση και έρευνα στην Ευρώπη. Αυτή τη στιγμή αποτελεί το μεγαλύτερο ευρωπαϊκό δίκτυο στο συγκεκριμένο τομέα, καλύπτοντας περισσότερες από τριάντα χώρες, ενώ έχει δημιουργήσει μια ακαδημαϊκή κοινότητα με παραπάνω από διακόσια τριάντα πανεπιστήμια, τα οποία απονέμουν διδακτορικούς τίτλους σπουδών, αλλά και γενικότερα απασχολούνται στην έρευνα.

Από τη σύστασή του έως σήμερα, αποτελεί τον πρωτοπόρο στον μετασχηματισμό της διδακτορικής εκπαίδευσης στην Ευρώπη, εκπληρώνοντας την αποστολή του μέσα από την ανάπτυξη, αλλά και τη διάδοση καλών πρακτικών και την ενίσχυση της έρευνας. Αποτελεί την κινητήρια δύναμη για την εφαρμογή των Αρχών του Σάλτσμπουργκ (Salzburg Principles), καθώς και των προτάσεων που αφορούν αυτές, προωθώντας τη διδακτορική εκπαίδευση σαν την τομή ανάμεσα στην ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση και τις περιοχές έρευνας. Η EUA-CDE επανεπιβεβαίωσε το ρόλο της στα παραπάνω με την έκθεση της με τίτλο "Επεκτείνοντας τις Αρχές του Σάλτσμπουργκ-Εφαρμογές και νέες προκλήσεις" (EUA-CDE, 2016).

Ο κύριος σκοπός της EUA-CDE είναι να ενισχύσει το ερευνητικό δυναμικό των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων προσελκύοντας νεαρούς σε ηλικία ταλαντούχους ερευνητές στο σύγχρονο παγκόσμιο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Προωθώντας τη συνεργασία και την ανταλλαγή καλών πρακτικών ανάμεσα στα μέλη του, συνεισφέρει

---

¹² Η EUA-CDE θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά ως το «Συμβούλιο για τη Διδακτορική Εκπαίδευση της Ένωσης Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων».

σημαντικά στην ανάπτυξη της διδακτορικής εκπαίδευσης και της έρευνας στον ευρωπαϊκό χώρο.

Αν θέλαμε να συνοψίσουμε τους σκοπούς της EUA-CDE κατά τη σύστασή της, θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι οι εξής (EUA Annual Report, 2011):

- Ανάπτυξη του προσωπικού δημιουργώντας ένα φόρουμ για αυτούς που είναι άμεσα υπεύθυνοι για την διδακτορική εκπαίδευση και παρέχοντας τους πληροφορίες για τις εξελίξεις στα πανεπιστημιακά ιδρύματα και τις νέες τάσεις στη διδακτορική εκπαίδευση.
- Ανταλλαγή καλών πρακτικών μέσω σεμιναρίων και ημερίδων, έτσι ώστε τα μέλη του να ανταλλάσσουν εμπειρίες σε ένα μεγάλο αριθμό θεμάτων, όπως η επίβλεψη των διδακτορικών, οι εξελίξεις στην εργασία και η κινητικότητα των ερευνητών.
- Δημιουργία διεθνών δικτύων, καταγραφής και προτάσεων, όσον αφορά την διδακτορική εκπαίδευση στην Ευρώπη.
- Καταγραφή και πληροφόρηση, αναφορικά με τις εξελίξεις στην διδακτορική εκπαίδευση στην Ευρώπη, μέσα από τη συγγραφή αναφορών σχετικά με ειδικά θέματα που αφορούν νέες πρωτοβουλίες στην διδακτορική εκπαίδευση.
- Διάδοση των εξελίξεων στην διδακτορική εκπαίδευση σε ενδιαφερόμενους εκτός του πανεπιστημιακού χώρου.

Όλες οι δραστηριότητες της EUA-CDE αναπτύσσονται και διαχειρίζονται από μια επιτροπή συντονισμού, η οποία αποτελείται από διεθνείς ειδικούς που εκλέγονται από το Συμβούλιο της EUA.

Οι τρέχουσες δραστηριότητες της EUA-CDE εστιάζονται στην εφαρμογή των πολιτικών που καθορίστηκαν στη διεύρυνση της Ατζέντας του Σάλτσμπουργκ (2016) και αφορούν:

- ✓ Την ανάπτυξη ήθους στην έρευνα, καθότι υπάρχει αυξανόμενο ενδιαφέρον των πολιτών σχετικά με το συγκεκριμένο τομέα, μιας και συνεχώς εγείρονται νέα ηθικά διλήμματα στην έρευνα, και τα Πανεπιστήμια πρέπει να σχεδιάσουν τις πολιτικές τους στον τομέα της διδακτορικής έρευνας, έτσι ώστε να καλύπτουν κι αυτό τον τομέα.
- ✓ Την αντιμετώπιση της ψηφιακής πρόκλησης, καθότι οι νέες τάσεις στην ψηφιακή εποχή που διανύουμε και αφορούν θέματα όπως τα «μεγάλα» δεδομένα (big data), η ελεύθερη σε πρόσβαση έρευνα και η δικτυακή εκπαίδευση προσφέρουν νέες

ευκαιρίες στους υποψήφιους διδάκτορες και ερευνητές. Τα πανεπιστήμια πρέπει να αναπτύξουν πολιτικές και δομές για την δικτυακή διάδοση και εκμάθηση στην διδακτορική εκπαίδευση ανάμεσα στα πανεπιστημιακά ιδρύματα, η οποία όμως θα πρέπει να γίνεται με υπεύθυνο και συνετό τρόπο.

✓ Τον ενστερνισμό της παγκοσμιοποίησης της έρευνας καθώς το να είναι ένα πανεπιστήμιο παγκοσμίως γνωστό και αναγνωρίσιμο στον τομέα της έρευνας θα έπρεπε να αποτελεί στρατηγική προτεραιότητα για την ακαδημαϊκή του πορεία.

✓ Τη σύνδεση των Πανεπιστημίων με την κοινωνία, καθότι οι διδακτορικοί ερευνητές μπορούν να απασχοληθούν σε διάφορους τομείς, όπως δημόσιους οργανισμούς, Μ.Κ.Ο. και στον ιδιωτικό τομέα κατά την διάρκεια εκπόνησης της διδακτορικής τους διατριβής ενώ μετά την ολοκλήρωσή της βρίσκουν εργασία σε δουλειές εκτός ακαδημαϊκού τομέα μεταφέροντας τη γνώση και την κουλτούρα του Πανεπιστημίου στον νέο χώρο εργασίας τους.

2.3 Τα Project της EUA -CDE

2.3.1 Ολοκληρωμένες Μελέτες της EUA

Η μονάδα EUA-CDE έχει ολοκληρώσει μέχρι στιγμής αρκετές μελέτες όσον αφορά το θέμα της διδακτορικής εκπαίδευσης.

Στο πλαίσιο του μετασχηματισμού της διδακτορικής εκπαίδευσης στην Ευρώπη έχει εκπονήσει τις ακόλουθες μελέτες-προγράμματα:

α. Μελέτες επί των διδακτορικών προγραμμάτων από την EUA

Η EUA, ως κύριος εκπρόσωπος των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης εκπόνησε το συγκεκριμένο πρόγραμμα προκειμένου να αναλυθούν η δομή, η οργάνωση, η χρηματοδότηση, η ποιότητα και οι πρακτικές καινοτομίας των διδακτορικών προγραμμάτων στην Ευρώπη (EUA, 2005: 8). Σκοπός του προγράμματος ήταν ο καθορισμός των απαραίτητων συνθηκών για την επιτυχία των διδακτορικών προγραμμάτων και η προώθηση της συνεργασίας στην ανάπτυξη διδακτορικών προγραμμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο project τα

πανεπιστήμια είχαν κατανοήσει την ανάγκη για δημιουργία του EXAE μέσω της Διαδικασίας της Μπολόνια, αλλά οι μεταρρυθμίσεις προχωρούσαν με διαφορετικό ρυθμό ανάμεσα στις χώρες ενώ η συζήτηση για τις αλλαγές ήταν σε αρχικό στάδιο. Επίσης τα αποτελέσματα τού εν λόγω project έδωσαν την δυνατότητα στα πανεπιστήμια να κατανοήσουν τις δυνατότητες και τις αδυναμίες τους στα διδακτορικά προγράμματα. (EUA, 2005: 36). Τα αποτελέσματα του συγκεκριμένου προγράμματος οδήγησαν στις αρχές του Σάλτσμπουργκ Ι. Στη συνέχεια, ανατέθηκε στην EUA η προετοιμασία μελέτης, αναφορικά με την εξέλιξη των παραπάνω αρχών (EUA Publications, 2007: 5). Οι μελέτες αυτές οδήγησαν στην ίδρυση της μονάδας EUA-CDE, το 2008.

β. Μελέτη επί της ποιότητας του ερευνητικού περιβάλλοντος στην διδακτορική εκπαίδευση

Από το 2010 έως το 2013, η EUA-CDE εκπόνησε το πρόγραμμα ARDE¹³, προκειμένου να μελετήσει τον τρόπο εφαρμογής της διασφάλισης ποιότητας της διδακτορικής εκπαίδευσης στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Σύμφωνα με το ARDE, στην Ευρώπη, οι διαδικασίες διασφάλισης ποιότητας στο διδακτορικό επίπεδο έχουν καθοριστεί σε κάποια πανεπιστήμια, ενώ σε άλλα αναπτύσσονται/εξελίσσονται (EUA, 2013: 42). Τα πανεπιστήμια έχουν πλέον διαδικασίες με τις οποίες παρακολουθούν τις διδακτορικές σπουδές (και με δείκτες). Η επίβλεψη των διδακτορικών διατριβών αποτελεί έναν τομέα στον οποίο δίνουν προτεραιότητα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ενώ υπάρχει και αξιολόγηση όλων των διαδικασιών που σχετίζονται με τον τρίτο κύκλο σπουδών (EUA Annual Report, 2013: 43).

γ. Οι επερχόμενες εξελίξεις στην διδακτορική εκπαίδευση¹⁴

Το συγκεκριμένο πρόγραμμα αποτελεί το κύριο πλαίσιο εργασίας της EUA-CDE, καθόσον, μέσω αυτού, παρέχει κατευθύνσεις για την εφαρμογή των Αρχών του

---

¹³ Accountable Research Environments for Doctoral Education.

¹⁴ Οι συγκεκριμένες εξελίξεις περιγράφονται αναλυτικά στην ενότητα 3.1.

Σάλτσμπουργκ II. Αποτέλεσμα του συγκεκριμένου προγράμματος ήταν η σύνταξη της μελέτης "Επεκτείνοντας τις αρχές του Σάλτσμπουργκ" (EUA-CDE, 2016)¹⁵.

Στο πλαίσιο της διεθνοποίησης της διδακτορικής εκπαίδευσης έχει εκπονήσει τις ακόλουθες μελέτες:

α. Συνεργασία μεταξύ Αφρικής, Ασίας, Λατινικής Αμερικής και Ευρώπης για την διδακτορική εκπαίδευση

Το πρόγραμμα CODOC εκπονήθηκε την περίοδο 2010-2012 μέσω της συνεργασίας εταίρων από τις τέσσερις διαφορετικές περιοχές του πλανήτη και εξέταζε τον τρόπο με τον οποίο η ανάπτυξη τέτοιων συνεργασιών μπορεί να είναι αμοιβαία επικερδής και βιώσιμη (Jorgensen, 2012: 9). Σύμφωνα με τον Jorgensen μεταξύ των παραπάνω περιοχών παρατηρήθηκε σύγκλιση σε τρεις τομείς: η διδακτορική εκπαίδευση θεωρείται βασικό στοιχείο στην ανάπτυξη της κοινωνίας της γνώσης, ο αριθμός των υποψήφιων διδασκτόρων αυξάνεται παγκοσμίως, ενώ δίνεται έμφαση στη συνεργασία μεταξύ των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων (Jorgensen, 2012: 34).

β. Πλαίσιο για την διεθνοποίηση της διδακτορικής εκπαίδευσης

Το πρόγραμμα FRINDOC (2012-2015) είχε ως σκοπό την ενίσχυση της διεθνοποίησης της διδακτορικής εκπαίδευσης και παρείχε ένα πλαίσιο προκειμένου τα πανεπιστημιακά ιδρύματα να καθορίσουν και να εφαρμόσουν τις σχετικές στρατηγικές ενώ παράλληλα δημιούργησε και μια διαδικτυακή πλατφόρμα για τα μέλη της EUA-CDE προκειμένου να μπορούν να αυτο-αξιολογηθούν (EUA, 2015: 3). Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου προγράμματος ορίστηκαν οι αρχές για την καθιέρωση της διεθνούς διδακτορικής εκπαίδευσης, οι οποίες ήταν οι ακόλουθες (EUA, 2015: 3):

- i. Τα πανεπιστήμια πρέπει να παρέχουν πρόσβαση σε κατάλληλο ερευνητικό περιβάλλον με σωστή επίβλεψη και επαρκείς πηγές.
- ii. Τα πανεπιστήμια πρέπει να εμπλέκονται σε διεθνείς δραστηριότητες.
- iii. Τα πανεπιστήμια πρέπει να έχουν επαρκείς δομές για τη διαχείριση και ανάπτυξη της διεθνοποίησης της διδακτορικής εκπαίδευσης.
- iv. Τα πανεπιστήμια πρέπει να ενισχύουν την κινητικότητα, τόσο των υποψήφιων

---

¹⁵ Τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια πρέπει να κάνουν ακόμα αρκετά βήματα για να επιτευχθεί η υιοθέτηση του Salzburg II. Η EUA-CDE εργάζεται πλέον κυρίως προς αυτή την κατεύθυνση μέσα από την παρακολούθηση και καταγραφή των εξελίξεων και υποβολή προτάσεων.

διδασκτόρων, όσο και του προσωπικού.

Στο πλαίσιο της συνεργασίας επιχειρήσεων και πανεπιστημίων μέσω της διδακτορικής εκπαίδευσης έχει εκπονήσει τις ακόλουθες μελέτες:

α. Συνεργατική διδακτορική εκπαίδευση

Το πρόγραμμα DOC-CAREERS¹⁶ εκπονήθηκε την περίοδο 2006-2009 και εξέτασε έναν αριθμό διδακτορικών προγραμμάτων στην Ευρώπη, τα οποία διεξήχθησαν σε συνεργασία των Πανεπιστημίων με επιχειρήσεις-βιομηχανίες (Borrell-Damian L., 2009: 11). Η μελέτη εστιάζοντας στα χαρακτηριστικά της συνεργασίας, είχε ως στόχο την ενθάρρυνση του διαλόγου σε σχέση με τις διαφορετικές προσεγγίσεις που υπήρξαν, τονίζοντας τις καλές πρακτικές, αναλύοντας διάφορα προβλήματα που προέκυψαν και προτείνοντας λύσεις για αυτά.

β. Προωθώντας τη συνεργατική διδακτορική εκπαίδευση για την αύξηση των εργασιακών ευκαιριών

Σε συνέχεια του προηγούμενου προγράμματος η EUA εκπόνησε το πρόγραμμα DOC-CAREERS II¹⁷ την περίοδο 2010-2012 προκειμένου να ερευνήσει την "περιφερειακή διάσταση" της συνεργατικής διδακτορικής εκπαίδευσης μέσα από την διάχυση και την εφαρμογή των στοιχείων που προέκυψαν από το DOC-CAREERS (Borrell-Damian, Morais & Smith, 2015: 11). Το συγκεκριμένο πρόγραμμα ασχολήθηκε με τον τρόπο με τον οποίο τα πανεπιστήμια συνεργάζονται με τις επιχειρήσεις κι άλλους μη πανεπιστημιακούς εταίρους στην δημιουργία και προώθηση ερευνητικών προγραμμάτων, στο πλαίσιο της διδακτορικής έρευνας.

2.3.2 Τρέχουσες μελέτες της EUA-CDE

Αυτή την περίοδο, στο πλαίσιο της διεθνοποίησης της διδακτορικής εκπαίδευσης, η EUA-CDE εκπονεί το πρόγραμμα MIMir¹⁸, το οποίο ξεκίνησε το 2015 και προβλέπεται

---

¹⁶ Ο τίτλος του προγράμματος ήταν: "DOCCAREERS: From Innovative Doctoral Education to Enhanced Career Opportunities".

¹⁷ Ο τίτλος του προγράμματος ήταν: "Promoting Collaborative Doctoral Education for Enhanced Career Opportunities" (DOCCAREERS II).

¹⁸ Το MIMir (Modernization of Institutional Management of Innovation and Research in South Neighbouring Countries) θα μπορούσε να αποδοθεί ως "Εκσυγχρονισμός Πανεπιστημιακής Διαχείρισης

να ολοκληρωθεί το 2018 και αφορά δράσεις σε πανεπιστήμια εκτός Ευρώπης, τα οποία όμως συνορεύουν με τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου. Σκοπός του προγράμματος αυτού είναι ο εκσυγχρονισμός των πανεπιστημίων αυτών στον τομέα της διαχείρισης και της καινοτομίας, αλλά και η ευθυγράμμιση τους με τον Ευρωπαϊκό Χώρο Έρευνας (EXE). Στο συγκεκριμένο πρόγραμμα συνεργάζονται πανεπιστήμια από την Ευρώπη, το Μαρόκο και την Ιορδανία, προκειμένου να υπάρξει μετάδοση και εφαρμογή των καλών ευρωπαϊκών πρακτικών έρευνας και καινοτομίας στις Αραβικές Χώρες¹⁹.

3. Εξελίξεις στον τρίτο κύκλο σπουδών στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και η κριτική τους

3.1 Οι εξελίξεις στον τρίτο κύκλο σπουδών στον EXAE

Από τη δεκαετία του 1990, ήδη ορισμένες χώρες έχουν ξεκινήσει, αλλάζοντας το διοικητικό πλαίσιο (managerial framework) στις διδακτορικές σπουδές, να διαμορφώνουν μια πιο δομημένη μορφή για την διδακτορική έρευνα. Έτσι, μία σημαντική εξέλιξη σε ευρωπαϊκό επίπεδο αποτελεί η ανάπτυξη των Σχολών Διδακτορικών Σπουδών (Doctoral Schools) με στόχο την απομάκρυνση από ένα ιδιαίτερα εξατομικευμένο μοντέλο βασισμένο στην διαπροσωπική σχέση επιβλέποντος υποψήφιου διδάκτορα (apprenticeship model).

Τέτοιες σχολές λειτουργούν σε διάφορες χώρες με διαφορετικές μορφές. Σκοπός τους είναι να διασφαλίζουν την ποιότητα των διδακτορικών προγραμμάτων, να θέσουν τους

της Καινοτομίας και της Έρευνας στις Νότιες Όμορες Χώρες". Το πρόγραμμα MIMir διεξάγεται από κοινοπραξία δεκαεπτά εταίρων που περιλαμβάνει δεκατρία Ιδρύματα Ανώτατης Εκπαίδευσης από το Βέλγιο, την Ιταλία, τη Γαλλία, την Ισπανία, την Ιορδανία και το Μαρόκο, αλλά και τα Υπουργεία Ανώτατης Εκπαίδευσης και Έρευνας των δύο τελευταίων χωρών. Η EUA και η Association of Arab Universities (AARU - Ένωση Αραβικών Πανεπιστημίων) συμμετέχουν επίσης στο έργο. Το MIMir συντονίζεται από το Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.mimirproject.org/>).

¹⁹ Η 4^η Αραβο-ευρωπαϊκή Συνδιάσκεψη για την Ανώτατη Εκπαίδευση (AECHE 4) πραγματοποιήθηκε στο Μαρόκο τον Απρίλιο του 2017. Επικεντρώθηκε στη συνεργασία στον τομέα της έρευνας και στην ανάπτυξη ικανοτήτων στα Αραβικά και Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια. Απευθυνόταν στην πανεπιστημιακή ηγεσία και των δύο περιφερειών, αλλά και στους διευθυντές των διδακτορικών σχολών, στους ηγέτες των σχεδίων που συμμετέχουν στην διαπεριφερειακή ερευνητική συνεργασία στον τομέα της ενέργειας, του ύδατος και της αειφορίας, των Επιστημών, των Μηχανικών, των Κοινωνικών Επιστημών, αλλά κυρίως στους εκπροσώπους των επιχειρήσεων και των καινοτόμων βιομηχανιών που σχετίζονται με τα θέματα αυτά (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.eua.be/activities-services/events/event/2017/04/24/default-calendar/fourth-arab-euro-conference-on-higher-education>).

κανόνες επίβλεψης και διεξαγωγής των μαθημάτων που συμπεριλαμβάνονται και να παρέχουν συμβουλευτικές υπηρεσίες επαγγελματικής αποκατάστασης των υποψηφίων. Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις, οι σχολές αυτές έχουν περιορισμένες αρμοδιότητες (EUA-CDE, 2016: 4).

Επιπλέον, οι σχολές διδακτορικών σπουδών μπορούν να αποτελέσουν ένα μέσο για διάλογο μεταξύ όλων των ενδιαφερόμενων για τις διδακτορικές σπουδές, αναφορικά με τα νέα δεδομένα που έχουν προκύψει τα τελευταία χρόνια και ειδικότερα να αποτελέσουν το μέσο για να ακουστούν οι ίδιοι οι υποψήφιοι διδάκτορες. Για τον λόγο αυτό, σύμφωνα με την EUA-CDE, προτείνονται μια σειρά συστηματικών συναντήσεων και ερευνών, όπως συναντήσεις μεταξύ συμβούλων και υποψηφίων διδακτόρων, επιβλεπόντων, αποφοίτων και λοιπών ενδιαφερόμενων (EUA-CDE, 2016: 4).

Οι σχολές διδακτορικών σπουδών αποτελούν μια σημαντική και καινοτόμο εξέλιξη στον χώρο των διδακτορικών σπουδών, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν ακόμα ασφαλή συμπεράσματα για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα τους. Παρόλο που έχουν εφαρμοστεί με επιτυχία σε άλλες χώρες της Ευρώπης, στην Ελλάδα, αν και προβλέφθηκαν με τον Νόμο 4009/2011, ωστόσο δεν εφαρμόστηκαν²⁰. Εντούτοις, σε θεωρητικό επίπεδο, η δημιουργία σχολών διδακτορικών σπουδών αποτελεί ένα σημαντικό βήμα, καθώς θα παρέχει την δυνατότητα σε νέους ερευνητές να ολοκληρώσουν τον τρίτο κύκλο σπουδών με διδακτορικά προγράμματα, τα οποία θα πραγματοποιούνται σε ένα σαφώς καθορισμένο και διεθνώς αναγνωρισμένο πλαίσιο κανόνων και υποχρεώσεων. Σημαντικό πλεονέκτημα ανάμεσα στα άλλα αποτελεί η οικονομική ενίσχυση του υποψηφίου που θα οδηγήσει σε ολοκληρωμένη και απερίσπαστη έρευνα στον κατάλληλο χρόνο.

Όλα τα παραπάνω αποτελούν προτεραιότητες για περαιτέρω έρευνα της EUA-CDE. Στον αντίποδα όλων των πλεονεκτημάτων βρίσκονται οι δυσκολίες που προκύπτουν,

---

²⁰ Το άρθρο 39, παρ. 1 έως 6, του Νόμου 4009/2011 για τη «Δομή, λειτουργία, διασφάλιση της ποιότητας των σπουδών και διεθνοποίηση των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων» αναφέρεται στο σχεδιασμό και την οργάνωση του τρίτου κύκλου σπουδών, ως αρμοδιότητα των Πανεπιστημίων. Εκεί οργανώνεται πρόγραμμα μαθημάτων διδακτορικών σπουδών, που περιέχει τους τίτλους των υποχρεωτικών, των κατ' επιλογή υποχρεωτικών και των προαιρετικών μαθημάτων, το περιεχόμενό τους, τις εβδομαδιαίες ώρες διδασκαλίας τους, στις οποίες περιλαμβάνεται το κάθε μορφής επιτελούμενο διδακτικό έργο και η χρονική αλληλουχία ή αλληλεξάρτηση των μαθημάτων (Νόμος 4009/2011: 4276).

σχετικά με το πλαίσιο λειτουργίας τέτοιων Σχολών, όπως για παράδειγμα η εύρεση κατάλληλου διδακτικού προσωπικού και η εξασφάλιση πόρων για τη λειτουργία τους. Έτσι λοιπόν σε κάθε χώρα ξεχωριστά κρίνεται απαραίτητος ο διάλογος μεταξύ των αρμόδιων αρχών και των πανεπιστημίων, σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των Σχολών Διδακτορικών Σπουδών.

Μια νέα πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει η επιστημονική κοινότητα είναι η ακεραιότητα και η ηθική στην έρευνα, ειδικά λαμβάνοντας υπόψη την εισαγωγή νέων τεχνολογιών. Το συγκεκριμένο πεδίο αποτελεί έναν από τους τωρινούς τομείς έρευνας της EUA-CDE. Η όλο και αυξανόμενη ανάγκη για δημοσίευση επιστημονικών εργασιών μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την ποιότητα των ερευνών αφού εξαιτίας της ανάγκης αυτής οι ερευνητές ωθούνται πιθανόν στην υιοθέτηση μεθόδων που δίνουν ταχύτερα ή πιο εντυπωσιακά αποτελέσματα σε βάρος της ποιότητας, όπως για παράδειγμα η χρήση μικρότερων δειγμάτων. Η διασφάλιση της καλής ποιότητας της έρευνας, από μέρους των υποψηφίων διδασκτόρων, βοηθάει στην ανάπτυξη του ήθους στην έρευνα, το οποίο πρέπει να εφαρμόζεται στην καθημερινότητα ενός υποψήφιου διδάκτορα και στις μεθόδους που χρησιμοποιεί. Οι επιβλέποντες και φορείς οφείλουν να το διασφαλίζουν, ώστε να είναι ξεκάθαρο μέσω της κατάλληλης κοινοποίησης των εθνικών και διεθνών πολιτικών και κανόνων (EUA-CDE, 2016: 6).

Στη σημερινή εποχή η μεταφορά της πληροφορίας και η αλληλεπίδραση μεταξύ των νέων επιστημόνων πραγματοποιούνται με ευκολία και ταχύτητα, μέσω του διαδικτύου. Έτσι έχουν δημιουργηθεί πλήθος ευκαιριών για συνεργασίες και έρευνα (open research/open science). Για παράδειγμα πολλές φορές τα δεδομένα κοινοποιούνται πριν ακόμα την δημοσίευσή τους και η πρόσβαση σε αυτά είναι ελεύθερη (open access). Ο έλεγχος της χρήσης αυτών των νέων εργαλείων από τα ιδρύματα φορείς δεν είναι εύκολος. Ωστόσο, εφόσον παρέχεται ένα κατάλληλο πλαίσιο χρήσης αυτών των εργαλείων από τα πανεπιστημιακά ιδρύματα, αυτά μπορούν να ενισχύσουν την ανταγωνιστικότητα και την ανεξαρτησία των υποψηφίων διδασκτόρων, μέσω του ακαδημαϊκού διαλόγου και της αυτόνομης ηλεκτρονικής μάθησης. Έτσι τα πανεπιστήμια θα πρέπει να δημιουργήσουν συναφείς υποδομές για την διάχυση και πρόσληψη δεδομένων προς και από το διαδίκτυο, ώστε αυτή να λειτουργεί με υπευθυνότητα. Αυτές πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τα τεχνικά, νομικά και ηθικά θέματα της ανοιχτής έρευνας και εκπαίδευσης

(συμπεριλαμβανομένων οδηγιών για την αναγνώριση των διαδικτυακών μαθημάτων). Στα θέματα αυτά θα πρέπει να επιμορφωθούν και οι επιβλέποντες των διδακτορικών προγραμμάτων, ειδικά σε ό,τι αφορά στα ανοικτά καταθετήρια (EUA-CDE, 2016: 6).

Η κινητικότητα των υποψηφίων διδασκόντων μεταξύ διαφόρων ινστιτούτων αποτελεί έναυσμα για παγκόσμιες συνεργασίες και την διεθνή έρευνα και για τον λόγο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντική. Προάγει την ανταλλαγή καλών πρακτικών και την δημιουργία κοινών «δρόμων» στην έρευνα. Παράλληλα, εφοδιάζει τον υποψήφιο διδάκτορα με διαπολιτισμικά χαρακτηριστικά και τον εκθέτει σε διαφορετικά ερευνητικά περιβάλλοντα. Για τους παραπάνω λόγους οι δομές των πανεπιστημίων πρέπει να διευκολύνουν αυτόν τον διεθνή χαρακτήρα στις διδακτορικές σπουδές, μέσω της κατάλληλης διοικητικής ικανότητας, της ικανής χρηματοδότησης και την παροχή επαρκούς ερευνητικής βάσης (EUA-CDE, 2016: 6).

3.2 Κριτική ανάλυση στις εξελίξεις στον τρίτο κύκλο σπουδών στον ΕΧΑΕ

Το τοπίο του τρίτου κύκλου σπουδών στον ευρωπαϊκό χώρο μεταβάλλεται συνεχώς και δραστικά τα τελευταία χρόνια. Κριτική ασκείται στις τρέχουσες εξελίξεις, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον χαρακτήρα και τις διοικητικές αλλαγές στις διδακτορικές σπουδές. Στόχος της παρούσας παραγράφου του κειμένου δεν είναι η λεπτομερής καταγραφή της κριτικής, αλλά μία ενδεικτική ανάλυση κάποιου μέρους αυτής της κριτικής, σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Σύμφωνα με τον Kottman οι εξελίξεις στις διδακτορικές σπουδές στον ευρωπαϊκό χώρο αποτελούν μια «σιωπηρή Επανάσταση» (Kottman, 2011:30). Η μεγαλύτερη αλλαγή στην διδακτορική εκπαίδευση είναι ότι πλέον αποτελεί διαδικασία του ίδιου του πανεπιστημίου ενσωματώνοντάς την στη συνολική πολιτική εκπαίδευσης (EUA-Report Trends 2010: 43), σε αντίθεση με την παλαιότερη πρακτική όπου υπήρχε προσωπική σχέση μεταξύ ενός και μοναδικού επιβλέποντα (καθηγητή) και του διδακτορικού φοιτητή. Με τον τρόπο αυτό έχει βελτιωθεί τόσο η επίβλεψη, όσο και η εκπαίδευση των υποψηφίων διδασκόντων (EUA-Publications, 2015: 69).

Εκτός από τον μεγάλο αριθμό ευρωπαϊκών πανεπιστημίων που έχουν εφαρμόσει πιο συγκεκριμένες δομές στις διδακτορικές σπουδές, αυτό που είναι πιο εντυπωσιακό είναι η ταχύτητα με την οποία γίνονται αυτές οι μεταρρυθμίσεις (Kottman, 2011: 30). Πριν την εφαρμογή των Αρχών του Σάλτσμπουργκ, οι μεταρρυθμίσεις στις διδακτορικές σπουδές είχαν μείνει στάσιμες ενώ τώρα η ίδρυση Διδακτορικής-Ερευνητικής Σχολής αποτελεί προτεραιότητα πολλών πανεπιστημίων.

Η ενσωμάτωση του τρίτου κύκλου σπουδών στη Διαδικασία της Μπολόνια δεν οδήγησε σε πλήρη τυποποίηση της διδακτορικής εκπαίδευσης στην Ευρώπη²¹. Η ποικιλομορφία της διδακτορικής εκπαίδευσης και των πτυχίων έχει διατηρηθεί, ενώ έχει παρατηρηθεί σύγκλιση στους παρακάτω τομείς (Kottman, 2011: 38):

- Τα πανεπιστημιακά ιδρύματα δείχνουν πλέον μεγαλύτερη υπευθυνότητα σε θέματα διδακτορικής εκπαίδευσης και το παλαιότερο μοντέλο, όπου η εκπόνηση των διδακτορικών ήταν κυρίως ευθύνη των καθηγητών, έχει αντικατασταθεί από ένα νέο μοντέλο, όπου το Πανεπιστήμιο έχει την ευθύνη και τον έλεγχο των διδακτορικών σπουδών.
- Τα πανεπιστήμια δημιούργησαν οργανωτικές δομές, όπου οι υποψήφιοι διδάκτορες ενσωματώνονται στο ευρύτερο πλαίσιο του ιδρύματος, ενώ πολλά από αυτά έχουν δημιουργήσει τμήματα έρευνας, όπου η διδακτορική εκπαίδευση διαχωρίζεται από το στενό κύκλο του μεταπτυχιακού διπλώματος.
- Η προσφορά μαθημάτων για την απόκτηση προσόντων που είναι θεμελιώδη για τους υποψήφιους διδάκτορες αποτέλεσε ένα ακόμα σημαντικό εργαλείο των πανεπιστημίων καθότι πλέον υπάρχει ενδιαφέρον και για την δυνατότητα εύρεσης εργασίας των κάτοχων διδακτορικού.

Ο Kottman, αφενός, θεωρεί πως η αλληλεπίδραση μεταξύ πανεπιστημίων κι όσων εμπλέκονται στον τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης έχει αυξηθεί, και αφετέρου, πρεσβεύει ότι η EUA έχει συντελέσει σε αυτό θετικά μέσω των διαφόρων project που έχει εκπονήσει αναφορικά με τα διδακτορικά προγράμματα στην Ευρώπη. Ειδικότερα τα εργαστήρια και τα σεμινάρια τα οποία αφορούν διάφορους τομείς των διδακτορικών

---

²¹ Επειδή η EUA-CDE εργάζεται προς την κατεύθυνση δημιουργίας συγκροτημένων δομών στην διδακτορική εκπαίδευση η μη τυποποίηση της διδακτορικής εκπαίδευσης στον EXAE μπορεί να χαρακτηριστεί ως μη θετική. Χρειάζονται να γίνουν κι άλλα βήματα, προκειμένου να επιτευχθεί η τυποποίηση της διδακτορικής εκπαίδευσης.

σπουδών έχουν αυξήσει την αλληλεπίδραση μεταξύ των Πανεπιστημίων. Επίσης μέσω της συνεχούς ανάλυσης της διδακτορικής εκπαίδευσης έχουν αυξηθεί οι πληροφορίες που διαθέτουμε. Παράλληλα, όλη αυτή η ανταλλαγή απόψεων μέσω των δικτύων που δημιουργήθηκαν, των εργαστηρίων και των σεμιναρίων συνετέλεσε στην ανάπτυξη μιας αμοιβαίας άποψης ότι η μεταρρύθμιση της διδακτορικής εκπαίδευσης πρέπει να αποτελέσει κοινό σκοπό (Kottman, 2011: 38).

Σύμφωνα με τον Kottman, η EUA έχει καταφέρει να δημιουργήσει ευκαιρίες και να συνδέσει προβλήματα, πολιτικές και τακτικές. Ευρωπαϊκές χώρες, που είχαν μείνει στάσιμες στις δικές τους εθνικές διαδικασίες μεταρρυθμίσεων, είχαν τώρα την δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν εργαλεία, σεμινάρια και εγχειρίδια χρήσης, προκειμένου να επιτύχουν τη μεταρρύθμιση στην διδακτορική εκπαίδευση.

Κεντρικό στοιχείο της επιτυχίας της EUA ήταν ότι μέσω του διαλόγου έδωσε την δυνατότητα στα πανεπιστημιακά ιδρύματα να γνωρίσουν τις καλές πρακτικές που υπάρχουν, χωρίς να χρειαστεί να αφιερώσουν για αυτό πολύ χρόνο και χρήμα. Ουσιαστικά δημιουργήθηκε ένα φόρουμ για την διδακτορική εκπαίδευση, μέσω του οποίου αναπτύχθηκε δίκτυο συνεργασίας και μια κοινή γλώσσα σχετικά με την διδακτορική εκπαίδευση. Αυτές οι εξελίξεις έκαναν την διδακτορική εκπαίδευση πιο ξεκάθαρη σε όσους ασχολούνται με αυτή (Kottman, 2011: 40).

Σύμφωνα με τον Kottman, αυτό που είναι σημαντικό σχετικά με τις εξελίξεις στη διδακτορική εκπαίδευση είναι ότι η ευθύνη για τις μεταρρυθμίσεις έχει πλέον μετατοπιστεί από τις κυβερνήσεις στα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Το παραπάνω μπορεί να γίνει κατανοητό, αφενός, ως μια συνέπεια των προγενέστερων αλλαγών, και αφετέρου, ως μια συνεχιζόμενη "ευρωπαϊοποίηση" των πανεπιστημίων (Kottman, 2011: 41).

Τα πανεπιστήμια μπορούν πλέον να αποφασίζουν αυτόνομα για τις στρατηγικές διεθνοποίησης που θα ακολουθήσουν, καθώς και να συναγωνίζονται μεταξύ τους (Kehm, 2007: 315). Οι κυβερνήσεις και τα αντίστοιχα Υπουργεία Παιδείας κάθε χώρας διαδραμάτισαν πολύ μικρό ρόλο στις μεταρρυθμίσεις, οι οποίες καθοδηγήθηκαν κυρίως από τα πανεπιστήμια. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ιδρυμάτων δεν οδήγησε σε αύξηση της ποικιλομορφίας πρακτικών και διαδικασιών που ακολουθούνταν αλλά σε μεγαλύτερη τυποποίηση της διδακτορικής εκπαίδευσης (Kottman, 2011: 42).

Σύμφωνα με τον Blessinger το παγκόσμιο τοπίο, ως προς την εκπόνηση των διδακτορικών διατριβών, έχει αλλάξει ως προς τον τρόπο, το στόχο και τη φιλοσοφία, με τη μετάβαση από ένα αμιγώς ερευνητικό περιβάλλον σε ένα νέο περιβάλλον που συνδυάζει έρευνα και εκπαίδευση. Έτσι οι διδακτορικοί φοιτητές εκτός από ακαδημαϊκά προσόντα θα πρέπει να έχουν την δυνατότητα να αναπτύξουν κοινωνικές και πολιτιστικές δεξιότητες (Blessinger, 2016).

Σύμφωνα με τον Mills το τοπίο στον ευρωπαϊκό χώρο εκπαίδευσης (όσον αφορά τις διδακτορικές σπουδές) μπορεί να συγκριθεί με αυτό στο Ηνωμένο Βασίλειο²². Ο Mills θεωρεί πως η ταχύτητα με την οποία έγιναν οι διάφορες καινοτομίες έχει δημιουργήσει αντιδράσεις και ότι οι μεγάλες αλλαγές έχουν μείνει στάσιμες, λόγω αντιπαραθέσεων. Εξάρει βέβαια και ο ίδιος τη σημασία που είχε η ένταξη της διδακτορικής εκπαίδευσης, ως τρίτου κύκλου σπουδών, στην διαδικασία της Μπολόνια, θεωρώντας πως είναι σε συνάφεια με την πολιτική που εφαρμόζεται στο Ηνωμένο Βασίλειο (Mills, 2009: 76).

Άλλοι ερευνητές όπως οι Bao, Kehm και Ma θεωρούν ότι η εισαγωγή της διδακτορικής εκπαίδευσης, ως τρίτος κύκλος σπουδών, βρήκε πρόσφορο έδαφος στις χώρες όπου οι υποψήφιοι διδάκτορες θεωρούνταν ακόμα φοιτητές. Οι ίδιοι είτε πλήρωναν δίδατρα είτε η εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής ήταν συνέχεια του βασικού τους πτυχίου. Αντίθετα, σε κάποιες χώρες, όπως η Γερμανία, όπου προκειμένου κάποιος να μπορέσει να εκπονήσει διδακτορικό θα έπρεπε πρώτα να έχει μεταπτυχιακό ενώ η διδακτορική εκπαίδευση θεωρούνταν ο πρόδρομος ακαδημαϊκής ή ερευνητικής καριέρας, δημιουργήθηκαν αντιδράσεις. Παρόλα αυτά, στις ίδιες χώρες, η δημιουργία πιο συγκροτημένων διδακτορικών σπουδών (με τη Γερμανία ανάμεσά τους) είχε αρκετή απήχηση (Bao, Kehm, Ma, 2016: 2).

Επίσης οι Bao, Kehm και Ma θεωρούν ότι δημιουργήθηκε διαφοροποίηση στη διδακτορική εκπαίδευση επειδή πλέον οι υποψήφιοι διδάκτορες δεν έχουν ως κύριο στόχο να ακολουθήσουν ακαδημαϊκή καριέρα κι έτσι έχουν διαφορετικά κίνητρα και σκοπούς για την απόκτηση του διδακτορικού. Η απόκτηση διδακτορικού διπλώματος είναι μεν απαραίτητη για να ακολουθήσει κάποιος ακαδημαϊκή πορεία, αλλά δεν

---

²² Στο Ηνωμένο Βασίλειο οι αλλαγές στην διάρκεια, την δομή και το περιεχόμενο των διδακτορικών σπουδών στις Κοινωνικές Επιστήμες ήταν αποτέλεσμα των πρωτοβουλιών του Συμβουλίου για την Οικονομική και Κοινωνική Έρευνα (Economic and Social Research Council-ESRC).

επαρκεί μιας και είναι πλέον απαραίτητη η εκπόνηση μεταδιδακτορικής έρευνας. Οι υποψήφιοι διδάκτορες χρειάζεται να αποκτούν πλέον ένα ευρύτερο φάσμα ικανοτήτων και δεξιοτήτων ως αποτέλεσμα της αλλαγής των διδακτορικών σπουδών (Bao, Kehm, Ma, 2016: 13).

4. Συζήτηση και συμπεράσματα

Οι προαναφερθείσες εξελίξεις αποτελούν σαφέστατη πρόοδο στις διδακτορικές σπουδές στον ΕΧΑΕ. Παρόλο που απομένουν αρκετά πράγματα να γίνουν και σίγουρα θα υπάρχουν συνεχείς εξελίξεις και μεταβολές, οι μεταρρυθμίσεις κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση. Τα πανεπιστήμια έχουν πλέον κατανοήσει τη σημασία των διδακτορικών σπουδών και έχουν αποδεχθεί πολλές από τις μεταρρυθμίσεις, άλλωστε τις περισσότερες από αυτές τις καθιέρωσαν τα ίδια μέσα από μακροχρόνιες διαβουλεύσεις και συναντήσεις.

Η συνεισφορά της EUA-CDE είναι πολύ σημαντική στο βαθμό που αποτελεί έναν βασικό φορέα που παρακολουθεί τις εξελίξεις και προωθεί κάποιες από αυτές. Μέσα από σεμινάρια, εργαστήρια και project που έχει εκπονήσει έφερε σε επαφή πανεπιστημιακά ιδρύματα και πέτυχε, σε μεγάλο βαθμό, να έχουν ένα κοινό τόπο σκέψης και πρακτικών. Μέσα από την επέκταση των αρχών του Σάλτσμπουργκ που αποτελεί το κύριο πλαίσιο εργασίας της, προωθεί την αναβάθμιση των διδακτορικών σπουδών στον ΕΧΑΕ.

Τα πανεπιστήμια, άλλα σε μεγαλύτερο βαθμό και άλλα σε μικρότερο, δημιουργούν καθορισμένες δομές για την εκπόνηση διδακτορικής εκπαίδευσης. Η επίβλεψη των διδακτορικών διατριβών έχει πλέον βελτιωθεί και δεν είναι θέμα που αφορά μόνο τον επιβλέποντα καθηγητή και τον υποψήφιο διδάκτορα αλλά αποτελεί μέλημα και της δομής του ίδιου του Ιδρύματος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την διεξαγωγή πιο συστηματικής έρευνας και τον καθορισμό του χρόνου περάτωσης των διδακτορικών σπουδών. Η δημιουργία αμιγώς διδακτορικών Σχολών μέσα στα πανεπιστημιακά ιδρύματα αποτελεί σαφές βήμα προόδου στην επίτευξη της δημιουργίας τυποποιημένων δομών στην διδακτορική εκπαίδευση. Αν η δημιουργία αυτή εξεταστεί, μέσα από ένα πρίσμα εξειδίκευσης των πραγμάτων, στο μέτρο που μια Σχολή θα είναι "αφιερωμένη"

στις διδακτορικές σπουδές θα έχει την δυνατότητα να τις διεξάγει καλύτερα με ότι αυτό μπορεί να σημαίνει όπως για παράδειγμα καλύτερη έρευνα, περάτωση των σπουδών εντός καθορισμένου χρόνου, κ.λπ. Βέβαια, ας σημειωθεί ότι θα χρειαστεί χρόνος για να φανεί κατά πόσο θα το πετύχει και οπωσδήποτε θα χρειαστούν κάποιες αλλαγές/μετατροπές στον τρόπο προσέγγισης των διδακτορικών σπουδών μέσω των διδακτορικών Σχολών.

Επιπλέον, πολύ σημαντικά βήματα έχουν γίνει σε θέματα κινητικότητας των υποψήφιων διδασκόντων σε άλλα ιδρύματα μέσω προγραμμάτων (π.χ. Erasmus) τα οποία έχουν πλέον εντατικοποιηθεί και απλοποιηθεί. Η κινητικότητα αυτή εκτός από το ότι δίνει ώθηση στην έρευνα μέσω της ανταλλαγής απόψεων, γνώσης και πρακτικών προωθεί και τη συνεργασία μεταξύ των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων (Curaj, Liviu, Remus, Salmi & Scott, 2015: 552).

Αρκετά βήματα έχουν γίνει και στον τομέα χρηματοδότησης των διδακτορικών σπουδών. Παρόλα αυτά, η οικονομική ενίσχυση των υποψήφιων διδασκόντων θα χρειαστεί να αυξηθεί στο μέλλον στο βαθμό που ο υποψήφιος διδάκτορας είναι πλέον ένας ερευνητής που παράγει γνώση συμβάλλοντας στην επίτευξη μιας κοινής ευημερίας.

Επίσης, οι Υπουργοί θα πρέπει να δεσμευτούν να εξασφαλίσουν βιώσιμη χρηματοδότηση για την οικοδόμηση της ερευνητικής ικανότητας των πανεπιστημίων. Με την έννοια αυτή, πρέπει να διατεθεί κατάλληλος προϋπολογισμός για την έρευνα, διασφαλίζοντας παράλληλα διαφανή συστήματα κατανομής των κονδυλίων. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η χρηματοδότηση για τα διδακτορικά προγράμματα θα πρέπει να χορηγείται όπου μπορεί να υπάρξει προστιθέμενη αξία (Curaj et al., 2015: 552).

Επίσης σημαντικά βήματα έχουν γίνει και στη σύνδεση των διδακτορικών σπουδών με την αγορά εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι έχουν δημιουργηθεί ευνοϊκές συνθήκες για τη μετακίνηση των υποψήφιων διδασκόντων σε διάφορες θέσεις μέσω συνδυαστικών διδακτορικών προγραμμάτων ή πρακτικής άσκησης σε ιδιωτικές επιχειρήσεις ή ακόμα και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα. Η πλειονότητα των υποψήφιων διδασκόντων μετά την αποφοίτησή τους ελπίζεται ότι θα απασχοληθεί σε μη ακαδημαϊκές θέσεις, παρότι θα «κουβαλούν» πάντα μαζί τους την ακαδημαϊκή κουλτούρα, σύμφωνα με την οποία η

διεξαγωγή έρευνας προϋποθέτει την τήρηση διαδικασιών ευθύνης τόσο απέναντι στην επιστήμη (τηρώντας κανόνες και δεοντολογία) όσο κι απέναντι στην κοινωνία (Curaj et al., 2015: 551-553).

Η εμπειρία που προκύπτει από την απασχόληση του υποψήφιου διδάκτορα σε μη ακαδημαϊκούς φορείς παρέχει προστιθέμενη αξία, καθότι παρέχει γνώσεις σχετικά με τη μελλοντική του επαγγελματική αποκατάσταση και τις πολλαπλές δυνατότητες που δίνονται στα διάφορα επαγγελματικά περιβάλλοντα. Οι υποψήφιοι διδάκτορες μπορούν μέσω αυτών των συνεργασιών να γνωρίσουν τον τρόπο με τον οποίο αξιοποιούνται οι αποκτηθείσες γνώσεις, να διασπείρουν τα αποτελέσματα των νέων ερευνών και να κατανοήσουν την αγορά εργασίας. Παράλληλα η αλληλεπίδραση μεταξύ υποψηφίων διδασκόντων και επιχειρήσεων αυξάνει την εκτίμηση των μη ακαδημαϊκών φορέων για την πανεπιστημιακή κοινότητα και την έρευνα γενικότερα. Όλα όσα αναφέραμε παραπάνω εντάσσονται στο πλαίσιο της κινητικότητας των υποψηφίων διδασκόντων αλλά και της προώθησης συνεργασιών μεταξύ πανεπιστημίων και επιχειρήσεων για τα οποία έχει εργαστεί η EUA-CDE. Στο βαθμό που αυτά χρησιμοποιηθούν σωστά μπορούν να συμβάλλουν στη βελτίωση των διδακτορικών σπουδών. Τα πανεπιστήμια πρέπει να στηρίζουν τέτοιες πρωτοβουλίες σε εθνικό και διεθνές επίπεδο μέσω διαδικασιών, όπως η πρακτική άσκηση και τα συνδυαστικά προγράμματα, για τα οποία οι υποψήφιοι διδάκτορες θα πρέπει να ενημερώνονται εγκαίρως και επαρκώς (EUA-CDE, 2016: 7).

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε πως η αναμόρφωση των διδακτορικών σπουδών είναι απαραίτητο να συνεχιστεί, βασιζόμενη στις αρχές του Σάλτσμπουργκ, αλλά και επεκτείνοντάς τις σε τομείς ενδιαφέροντος οι οποίοι δεν είχαν συμπεριληφθεί, όπως η ηθική στην έρευνα, τα ψηφιακά μέσα που έδωσαν ώθηση στην ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφορία και η διεθνοποίηση της έρευνας. Αυτές οι τελευταίες εξελίξεις απαιτούν την προετοιμασία των νέων ερευνητών σε περιβάλλοντα έρευνας, στα οποία οι επιβλέποντες τους δεν έχουν αρκετή εμπειρία (EUA-CDE, 2016: 3).

Παρόλο που νέες προκλήσεις εμφανίζονται με το πέρασμα των χρόνων, και πρέπει να αντιμετωπιστούν κατάλληλα, η δέσμευση στις αρχές του Σάλτσμπουργκ I και των περαιτέρω συστάσεων σε αυτές όπως έχουν προκύψει από τις μελέτες που έχει εκπονήσει η EUA-CDE και περιγράφηκαν παραπάνω είναι απαραίτητη για την εξέλιξη

των διδακτορικών σπουδών και τον απώτερο σκοπό τους που είναι η δημιουργία μιας κοινωνίας της γνώσης. Οι ίδιες Αρχές, ανάλογα με την εποχή, αποκτούν νέες διαστάσεις, όπως για παράδειγμα η χρηματοδότηση των διδακτορικών σπουδών. Σε πολλά πανεπιστήμια, οι χρηματοδοτήσεις κατευθύνονται περισσότερο στη διδασκαλία των μαθημάτων παρά στην έρευνα και αυτό σε συνδυασμό με τον ελάχιστο χρόνο που απομένει για έρευνα είναι αρνητικό για την πορεία των διδακτορικών προγραμμάτων που είναι ο βασικός φορέας έρευνας. Από την πλευρά των πανεπιστημίων απαιτείται να τεθούν προτεραιότητες και σταθερές αποφάσεις σε σχέση με την έρευνα (EUA-CDE, 2016: 5).

Τέλος η κουλτούρα αντιμετώπισης των υποψήφιων διδασκτόρων, ως νέων ερευνητών και ως συνεργατών μίας ήδη δομημένης ερευνητικής ομάδας και όχι ως ατόμων που απλά συνεχίζουν τις σπουδές τους σε ανώτερο και πιο εξειδικευμένο επίπεδο, είναι δόκιμο να καλλιεργηθεί από νωρίς στους κύκλους σπουδών, έτσι ώστε οι υποψήφιοι διδάκτορες κατά τον χρόνο έναρξης των διδακτορικών σπουδών τους να είναι ήδη ανεξάρτητοι ερευνητές. Στόχος της διδακτορικής έρευνας, όπως έχει ήδη αναλυθεί, θα πρέπει να είναι η ανάπτυξη μιας ερευνητικής κουλτούρας που να χαρακτηρίζεται από αυστηρότητα, ανθεκτικότητα, πρωτοτυπία, κριτική σκέψη, ανεξαρτησία, αλλά και δυνατότητα δημιουργίας νέας γνώσης (EUA-CDE, 2016: 6).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Bao Y., Kehm B.M., Ma Y. (2016). *From product to process. The reform of doctoral education in Europe and China*, *Studies in Higher Education*, Vol. 43, No. 3, p.p. 524–541.

Blessinger P. (2016). *The shifting landscape of doctoral education*, Issue No 431, Διαθέσιμο στο link

<http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20161004145514435>.

Bologna Declaration (1999). *The Bologna Declaration of 19th of June 1999*-Joint declaration of the European Ministers of Education.

- Bologna Process (2001). *Towards the European Higher Education Area, Communiqué of the meeting of European Ministers in charge of Higher Education*, Prague, 19th of May 2001.
- Bologna Process (2003). *Realizing the European Higher Education Area, Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education*, Berlin, 19th of September 2003.
- Bologna Process (2005). *The European Higher Education Area-Achieving the Goals, Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education*, Bergen 19/20-5-2005.
- Bologna Process (2007). *Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world*, London Communiqué, 18 May 2007.
- Bologna Process (2009). *The Bologna Process 2020-The European Higher Education Area in the New Decade: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education*, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28-29 April 2009.
- Bologna Seminar (2005a), “*Doctoral Programmes for the European Knowledge Society*” (Salzburg, 3-5 February 2005) Conclusions and Recommendations, p.p. 1-3.
- Bologna Seminar (2005b). “*Doctoral Programmes for the European Knowledge Society*” (Salzburg, 3-5 February 2005) General Rapporteur’s Report, p.p. 1-10.
- Borrell-Damian L. (2010). *Collaborative Doctoral Education University-Industry Partnerships for Enhancing Knowledge Exchange. DOC-CAREERS PROJECT*, European University Association, p.p.1-28.
- Borrell-Damian L., Morais R., Smith J. H. (2015). *Collaborative Doctoral Education in Europe: Research Partnerships and Employability for Researchers. Report on Doc-Careers II Project*, European University Association, p.p. 1-72.
- Curaj A, Liviu M., Remus P., Salmi J. & Scott P. (2015). *The European Higher Education Area Between Critical Reflections and Future Policies*, Springer Open, p.p. 1-906.

EUA Annual Report (2004), p.p.1-68.

EUA Annual Report (2007), p.p.1-60.

EUA Annual Report (2008), p.p.1-52.

EUA Annual Report (2011), p.p.1-66.

EUA Annual Report (2012), p.p.1-48.

EUA Annual Report (2013), p.p.1-36.

EUA Annual Report (2015), p.p.1-46.

EUA Annual Report (2016), p.p. 1-50.

EUA (2005). *Doctoral Programmes For The European Knowledge Society, Final Report*, European University Association, p.p.1-56.

EUA (2013). *Quality Assurance in Doctoral Education-Results of the ARDE project*, Brussels, European University Association, p.p. 1-60.

EUA (2015). *Principles and Practices for International Doctoral Education*, European University Association, p.p. 1-8.

EUA-CDE (2016). *Doctoral Education-Taking Salzburg Forward, Implementation And New Challenges*, European University Association, p.p.1-8.

EUA Publications (2005). *Doctoral Programmes For The European Knowledge Society. Report On The EUA Doctoral Programmes Project 2004-2005*, European University Association, p.p. 1-46.

EUA Publications (2006). *Quality Culture in European Universities: A Bottom-Up Approach, Report on the Three Rounds of the Quality Culture Project 2002-2006*, European University Association, p.p.1-42.

EUA Publications (2007). *Doctoral Programmes in Europe's Universities: Achievements and Challenges*. Report prepared for European Universities and Ministers of Higher Education, European University Association, p.p. 1-41.

- EUA Publications (2010). *Trends 2010: A decade of change in European Higher Education* by Andrée Sursock & Hanne Smidt, European University Association, p.p. 1-128.
- EUA Publications (2015). *Trends 2015: Learning and Teaching in European Universities* by Andrée Sursock, European University Association, p.p. 1-133.
- European Commission (2011). *Report of Mapping Exercise on Doctoral Training in Europe "Towards a common approach"*, Brussels 27/06/2011, p.p. 1-43.
- Graz Declaration (2003). *Forward from Berlin: the Role of the Universities*. European University Association, September 2003, p.p. 1-24.
- Jorgensen T. E. (2012). *CODOC-Cooperation on Doctoral Education between Africa, Asia, Latin America and Europe*, European University Association, p.p. 1-56.
- Kehm B. (2007). *Quo Vadis doctoral education? New European approaches in the context of global changes*, European Journal of Education, Vol. 42, No. 3, p.p. 307-319.
- Kottman A (2011). "Reform of Doctoral Training in Europe, A Silent Revolution" in *Reform of Higher Education in Europe*, Edited by Enders J., H.F. de Boer and Westerheijden D.F., University of Twente, The Netherlands, Sense Publishers, p.p. 1-193.
- Mills D. (2009). *Making sense of doctoral training reforms in the social sciences: Educational development by other means?*, International Journal for Researcher Development, Vol. 1, Issue: 1, p.p. 71-83.
- Sorbonne Joint Declaration (1998). *Joint Declaration on Harmonization of the Architecture of the European Higher Education Systems*, Paris, The Sorbonne 25 of May 1998.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2011). *Ανακοίνωση της Επιτροπής: "Στήριξη της οικονομικής ανάπτυξης και της απασχόλησης-ένα θεματολόγιο για τον εκσυγχρονισμό των συστημάτων Ανώτατης εκπαίδευσης της Ευρώπης"* COM(2011) 567 Τελικό, Βρυξέλλες 20.09.2011.

Νόμος 4009 (2011). «Δομή, λειτουργία, διασφάλιση της ποιότητας των σπουδών και διεθνοποίηση των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων», Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 195, 06 Σεπτεμβρίου 2011.

Ηλεκτρονικές Πηγές:

Ιστοσελίδα <http://www.eua.be/activities-services/events/event/2017/04/24/default-calendar/fourth-arab-euro-conference-on-higher-education>

Ιστοσελίδα <http://www.eua.be/Libraries/cde-website/eua-cde-leaflet.pdf?sfvrsn=0>

Ιστοσελίδα <http://www.eua-cde.org/doctoral-education.html>

Ιστοσελίδα <http://www.eua-cde.org/who-we-are.html>

Ιστοσελίδα <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=U>

Ιστοσελίδα <https://www.mimirproject.org/>.